

הרב יואל פרידמן

'ארבעת המינים' ו'אתרוגי ארץ ישראל' - סקירה

בשנה שעברה זכינו להופעתה של חוברת 'ארבעת המינים' מאת פרופ' זהר עמר; 'ארבעת המינים' - עיונים הלכתיים במבט היסטורי, בוטני וארץ ישראל, תש"ע, 101 עמ'. בשנה זו בע"ה יפרסם פרופ' עמר חוברת נוספת בנושא משיק 'אתרוגי ארץ ישראל' - בירור מסורת קדמותם של אתרוגי ארץ ישראל בעת החדשה, תשע"א, 85 עמ'. בתחילה נסקור בקצרה את החוברת של שנה שעברה ולאחר מכן - כמה מילים על החוברת של שנה זו.

א. ארבעת המינים

יש בה בחוברת שלפנינו חיבור של תורה וארץ, מחקר מדעי ומסורת יהודית. פרופ' עמר משתמש בכמה תחומי דעת, כדי לתת לנו מבט רחב ומקיף על כמה נושאים מרכזיים לגבי ארבעת המינים: הלכה, מחשבה יהודית, פולקלור, היסטוריה, גיאוגרפיה ארכיאולוגיה ועוד.

הפרק הראשון עוסק בצד הרעיוני של ארבעת המינים מן ההיבט האקלימי של האתרוג, הלולב, ההדס והערבה. במינים אלו בא לידי ביטוי ייחודה של ארץ ישראל מבחינת מזג האוויר, בהיותה 'מפגש של אזורי אקלים עולמיים'. יש בשטח הקטן של ארץ ישראל, מגוון רחב של מזג אוויר; אינו דומה האקלים של הנגב לזה של הגולן, וזה של הרי יהודה לזה של השפלה. כפות התמרים גדלים במדבר, ערבי הנחל על גדות הירדן, ההדס - באזורי ההר, והאתרוג שאין מוצאו מקומי מציין את השלב האחרון בהיאחזות עם ישראל בארץ ישראל. הפרקים האחרונים סוקרים את שאלת הזיהוי של הערבה וההדס, אך אנו רוצים להתמקד בפרק השני, כי הנושא משיק לנושא החוברת שמתפרסמת בשנה זו.

בפרק השני מתמודד פרופ' עמר עם שתי בעיות סבוכות. האחת – זיהוי 'פרי עץ הדר', והשנייה בעיית ההרכבה והכלאה באתרוגים. לגבי נושא הזיהוי של 'פרי עץ הדר', פרופ' עמר מתעמת עם דעות מנוגדות לחז"ל ודוחה אותן בטוב טעם ודעת. הוא אינו נמנע אמנם מלהביא אותן, אך מבסס את הזיהוי של 'פרי עץ הדר' עם האתרוג לא רק על אמונת חכמים ועל המסורת כחלק מאמונת ישראל, אלא הוא טוען שיש במסורת גם אמת מדעית.

פרופ' עמר מבהיר בצורה בהירה את ההבחנה בין הרכבה להכלאה: ההרכבה היא פעולת ריבוי וגטטיבית ע"י החדרת ייחור או עין לכנה, ואילו ההכלאה היא פעולת ריבוי מינית. המתחדש הוא שבעוד שאך לפני עשרים שנה, המקובל בעולם המדע היה שבהרכבה הכנה משמשת רק כבסיס להעברת מזון בלבד, מקובל היום שגם בהרכבה, ניכרת השפעה של הכנה על הרוכב אם כי במידה קטנה. בהכלאה לעומת זאת, נוצרת תערובת ממשית בין שני המינים, וניכרת השפעה של מין אחד על השני עפ"י כללי הגנטיקה. השאלה שמתעוררת א"כ האם יש לפסול גם את האתרוג שבוצעה בו הכלאה מכוונת או טבעית? הוא מזכיר את מחקרו החשוב של פרופ' אליעזר גולדשמידט, שקבע שהאתרוג שומר על גזעו, ולא נעשות הכלאות טבעיות של אתרוגים עם שאר מיני ההדר.¹

ב. אתרוגי ארץ ישראל

בחוברת שמתפרסמת בשנה זו על אתרוגי ארץ ישראל מבקש פרופ' זהר עמר להתחקות אחר האתרוגים הארץ-ישראליים הקדמונים. כמו בחיבורו הקודם הוא משתמש בכמה ענפי מידע המשלימים זה את זה: היסטוריים, ארכיאולוגיים, בוטאניים והלכתיים. לאחר ציון המגבלות של מחקר זה הנובעות מחוסר תיעוד מסודר בנוסף לקשיים נוספים, מתאר זהר עמר את התכונות המרכזיות של האתרוג הארץ-ישראלי. במקורות רבים האתרוג מתואר כפרי גדול (2-1 ק"ג), וכך מספרת גם הגמ' במסכת סוכה לו ע"ב, שר' עקיבא הגיע לבית הכנסת כשאתרוגו על כתפו. כמה תכונות נוספות לאתרוג הארץ-ישראלי: בדרך כלל האתרוגים היו בעלי בליטות ועוקף בולט ולרוב היו ללא פיטם. עם זאת, הוא מציין שמצאנו בממצאים

1. א' גולדשמידט, 'מחקר גנטי השוואתי של 12 טיפוסים אתרוג', הליכות שדה 146 (תשס"ה), עמ' 21-31.

הארכיאולוגים ובספרות גם אתרוגים עם פיטם וללא בליטות. בניגוד למקובל בימינו האתרוג שימש למאכל, וכיום העובדה שמשווקים את האתרוגים בהיותם בוסר, כשהם אינם ראויים כלל למאכל, מאד מטעה, שכביכול האתרוגים אכן אינם יכולים לשמש למאכל. פרופ' עמר מציין נקודה מעניינת נוספת שעפ"י כמה מקורות כגון תיאופרסטוס (סופר רומאי קדום, 287-372 לפנה"ס) האתרוגים היו בעלי שקיקי מיץ חמוצים, שעוטפים את הזרעים. זאת, בניגוד לאתרוג התימני שהוא כולו יבש ללא שקיקי מיץ. והוא מוסיף: 'לכן הטענה הפולמוסית שכל אתרוג שהוא בעל בית זרעים עסיסי הינו מורכב אינה נכונה'.

בפרק א' פרופ' עמר סוקר באריכות מרובה (אולי מדי) כמה מזני האתרוג העיקריים שמצויים כיום בשווקים, ייחוסם, בעלי המטע שהביאו אותם, מהיכן הביאו את האתרוגים, והרבנים שתמכו והכשירו כל אחד מן הזנים הנ"ל.

פרק ב' עוסק בין השאר באתרוגי אורדנג' (חדרה) ובאתרוגי 'חזון איש'. אורדנג', שהיה תלמיד חכם, עסק בפרדסנות ובגידול אתרוגי ארץ ישראל, שהיו מוחזקים כבלתי מורכבים. הוא היה מקורב לרב קוק, ונהג להביא לו כל שנה שי: אתרוג מהודר לכבוד החג. לימים רננו וחשדו שאתרוגי אורדנג' מורכבים, ומעשה שהיה כך היה. יצאה שמועה שאורדנג' הקשיש הגיע לחזון איש, ושאל אותו האם יש דרך להתיר סוג מסוים של הרכבה באתרוגים. לפי השמועה החזו"א חשד שהשאלה הייתה כבר לאחר מעשה ההרכבה, ולכן חרף את גורל אתרוגיו של אורדנג', והודיע שהאתרוגים כשרים לטיגון. זהו עמר מנסה להבהיר את הערפל מסביב לפרשה זו, הן לאור העובדה שהרב קוק זצ"ל הכשיר את האתרוגים, והן לאור העובדה שר' מאיר קרליץ, אחיו של החזו"א, הציע לקיבוץ חפץ חיים לגדל אתרוגים מזן זה. הוא טוען שהדבר נובע מחילוקי דעות הלכתיים ביחס להרכבה של ענף מאתרוג מורכב על כנה של אתרוג.² לדעתם של הרב קוק וכן של הבד"צ בירושלים כדעתו של ר' ראובן מרגליות בשו"ת בית אפרים, שאתרוג המורכב פסול כל זמן שאכן הוא מורכב. אך בעת שחותכים את הרוכב (שהוא אתרוג גמור) ומנתקים אותו מן הלימון, הוא חוזר להיות אתרוג ואין מניעה לחזור ולהרכיב אותו על זן אחר של אתרוג. כן מצאנו גם בהלכות כלאיים (ירושלמי כלאים פ"א ה"ד): 'נוטל ממנו יחור והולך ונוטע

2. בנושא זה עיין במאמרו של הרב אברהם סוחובולסקי 'אתרוג לא מורכב או אתרוג בחזקת שלא מורכב', אמונת עתיד 67 (אלול תשס"ו) עמ' 16-28.

במקום אחר'. לדעה זו הפסול של האתרוג הוא זמני, וגישה זו מתאימה למה שמקובל כיום במחקר המדעי שההרכבה אינה יוצרת תערובת, שההשפעה של הכנה על הרכב היא מזערית ושהכנה משמשת לרכב מעין צינורות מעבר והזנה. גישת החזון איש לעומת זאת, שלאחר ניתוק ההרכבה, מותר לטעת ייחור מן העץ המורכב, אך לגבי דין ארבעת המינים עדיין חוששים אנו, שמא נותר משהו מן התערובת שבין האתרוג והלימון. לדעתו של זהר עמר, גישתו זו של החזו"א היא שעמדה בבסיס חשדו שהאתרוגים הורכבו. אף אם ההרכבה הייתה מין במינו, ייתכן שהרכב היה מתולדות המורכב ולכן יש לפסול את האתרוגים מזן זה.

בהמשך סוקר זהר עמר כמה מזני אתרוגי 'חזון איש', ומספר שהחזון איש נהג לנסוע לצפת ולתור אחר עצי אתרוגים שגדלו בסביבה, וכשהוא מצא עצי אתרוגים שגדלו פרא, ביקש לקחת מן האתרוגים ולהרבות את הזרעים. לאור פסילתו של החזו"א גם את תולדות המורכב, זהר עמר שואל בצדק (עמ' 61):

מכל המידע הזה נותרו שאלות אחדות פתוחות, כגון: מה היה המקור המדויק והייחוס שממנו נלקחו זני האתרוגים שהביא החזו"א? וכיצד ידע בוודאות שמדובר בזני אתרוגים שאבותיהם לא הורכבו מעולם?

לכך יש להוסיף, שכאמור, פרופ' גולדשמידט (על לעיל הערה 1) קבע שהאתרוג נוהג לשמור על תכונותיו הגנטיות, ואין מציאות של הכלאה טבעית בין האתרוג לשאר מיני הדר. עם זאת בוודאי מתבצעות הכלאות טבעיות והכלאות מלאכותיות ויזומות בזנים שונים של אתרוג. לכן אנו מוצאים אתרוגים שונים, וביניהם הבדלים בולטים, ואעפ"כ כולם מיוחסים לאתרוגי 'חזון איש'. בהחלט ייתכן שנוצרת הפריה בין אתרוגים בלתי מורכבים לאתרוגים מורכבים, ואם חוששים אנו גם לתולדות המורכב, אין אנו מוצאים את ידינו ורגלינו, ועלולים אנו לפסול את כל האתרוגים.

בסיכום מציע פרופ' עמר כמה הצעות מעשיות ל'בירור ושימור אתרוגי ארץ-ישראל האוטנטיים': ראשית להמשיך את המחקר הגנטי על האתרוגים שהחל פרופ' א' גולדשמידט. שנית, לטעת אתרוגים מיוחסים בחלקות שימור מיוחדות ובמוקדים שונים. עם זאת, אף שהחומר שמביא פרופ' עמר הוא מגוון, עשיר, ומעניין איננו בטוחים שהצלחנו עדיין למצוא את האתרוגים הארץ-ישראליים הקדומים.

